

»Kvols-krigen«

En strid om aftenskoleundervisning og politik på landet ved århundredskiftet

Af Morten Lund

»Læreren er jo da kuns en Tjener«

(gårdmandskonen Grete Klausen i Søren Mortensen Lunds fortælling »Paragraf 8« fra 1914)

I foråret 1901 beskæftiger en lærer på Viborg-kanten sig i en artikel i Viborg Stifts Folkeblad med aftenskolens situation på landet. Hans udgangspunkt er en fornemmelse af, at aftenskolen er i krise, og han søger at besvare spørgsmålet, hvorfor? Hans svar går i to retninger, dels peger han på lærerens person, dels peger han på de forhold, han arbejder under.

Den typiske aftenskolelærer påtager sig efter artiklens forfatters opfattelse ikke det slidsomme extraarbejde ved siden af sin daglige lærerdont af økonomiske grunde, for der er ikke de store penge at hente her. Nej, han gør det af idealistiske grunde, af trang til at *»faa de unge i Tale.«* Problemet er bare, at selv om viljen er til stede, er det langt fra givet, at evnen er der til at *»tage det unge Menneske paa rette Maade.«*

Hertil kommer imidlertid, at aftenskolen, der er mellemedet mellem barneskolen og højskolen, eksisterer under vanskelige vilkår. Dels er der tidsproblemet, der bevirker, at læreren ikke kan have så stor moralsk indflydelse på eleverne som højskolen. Dels kan læreren heller ikke, hævder artiklens forfatter, holde foredrag efter højskolemændenes mønster, men alene give *»nyttige Kundskaber«* i regning, skrivning og dansk og eventuelt naturfag. Værst er det dog, at ungdommen mangler interesse for aftenskolen. Fremmødet er svingende, og selv om de unge møder nogenlunde regelmæssigt, mangler de helt motivation for indlæringen, de vil helst sidde *»ganske passive, ryge en Pibe Tobak og i det hele taget tilbringe en behagelig og magelig Aften«*. Ja, siger den kritiske skribent, der er endog dem, der går med, fordi de derved mener at gøre læreren en tjeneste, fordi de mener, at læreren betragter aftenskolen som en mulighed for at komme til at underholde og brillere.

Skal aftenskolen have en fremtid for sig, så skal de ligegyldige elever

udelukkes, mener artiklens forfatter. De virkeligt interesserede må man så tilbyde et kursus med lærebøger i de fag, der arbejdes med, så aktiviteten og udbyttet kan blive forøget.¹⁾

Dette skolepolitiske indlæg griber ind i en debat, der i slutningen af det 19. århundrede bølgede i skolekredse og drejede sig om, hvad der skulle følge efter de 7 års obligatoriske skolegang.²⁾

Aftenskolen, der er billig og kan forenes med et dagligt arbejde som tjenestekarl eller -pige, står i 1890'ernes debat stærkere end fortsættelses- eller efterskolen. En af aftenskolens mest markante fortalere var skolemanden, forstander *R. J. Holm*, der i 1887 stiftede Dansk Skoleforening, hvis organ »Hjem og Skole« udkom fra 1888. I 1894 foranstaltede foreningen en undersøgelse af aftenskolens aktuelle tilstand, der slår ned på nogle af de samme »Hindringer« for aftenskolen som læreren fra Viborg-egnen ovenfor.³⁾ Men Dansk Skoleforening ser mere positivt på aftenskolens fremtidsmuligheder end Viborg-læreren, og den er modstander af det kursuspræg, med lærebøger og hjemmearbejde, som han forestiller sig. Arbejdet med fagene læsning, skriftlig dansk og regning må udføres i skoletiden, mens fag som historie, geografi og naturkundskab i aftenskolen udelukkende må være »Foredragsfag«.⁴⁾

I et foredrag på skoleforeningens årsmøde 1895 videreudvikler Holm sit positive syn på aftenskolen. Hindringerne må ryddes af vejen, mangler der interesse, så må interessen vækkes, evt. ved at flere lærere slår sig sammen eller ved hjælp fra »Præsterne og andre oplyste Mænd og Kvinder«.⁵⁾

Synet på aftenskolens indhold og fremtidsmuligheder er altså særdeles forskelligt i skolekredse omkring århundredskiftet. Forskellen i opfattelse er her skitseret med Viborg-læreren på den ene fløj, Dansk Skoleforening på den anden. Viborg-læreren vil stramme op og gøre aftenskolen til et udbud for de få virkeligt interesserede elever og de få egnede lærere. Dansk Skoleforening ser mere realistisk på mulighederne for at undervise en landbougdom, der er træt efter dagens slid og mener, at aftenskolen skal forsøge at komme denne ungdom i møde ved at tilpasse undervisningen efter de unges behov og muligheder. Viborg-læreren lægger vægten på indlæring af eksakte kundskaber, Dansk Skoleforening virker mere højskole-præget i sin opfattelse af, at vel skal der gives oplysning, men det må ske på en basis af interesse, og foreligger denne interesse ikke, så må den vækkes, og det er de oplystes pligt at sørge for, at det sker.

Hvordan man uden for skolekredse, i den almindelige landbefolkning, så på aftenskolen omkring århundredskiftet, vides der ikke meget om. Men at undervisningen i aftenskolen, dens faglige, kulturelle og måske politiske indhold og holdning samt de økonomiske rammer omkring dette pædagogiske tilbud har kunnet beskæftige og splitte en landbefolkning, det skal vi se på i det følgende, der handler om en konkret, lokal sag om en aftenskole omkring 1900. Sagen kaster lys ind over, hvordan forskellige holdninger til en skoleform kan brydes og peger på den komplekse baggrund for disse holdninger. Sagens scene er Kvols, en landsby ved Hjarbæk fjord nord for Viborg, intrigen og aktørerne præsenteres nærmere i det følgende.

Aftenskolen i Kvols 1893-1901

1. juli 1893 blev den 29-årige lærer *Søren Mortensen Lund* ansat som enelærer og kirkesanger i Kvols. Lund virkede i Kvols i 12 år til 1905. De sidste år i Kvols, fra omkring århundredskiftet, var præget af et stærkt

*Søren Mortensen Lund (foto
fra ca. 1900).*

Søren M. Lund (1864-1933).

*Dim. fra Vordingborg Semina-
rium 1884, 1887-1893 2.lærer
i Ørsted ved Randers, 1893-
1905 enelærer i Kvols, 1905-32
enelærer i Udby ved Randers.*

Ansøgningsskema om gratiale fra marts 1900.

Bemærk, at Lund med pennen understreger, at de 15 elever »holdt trofast ud hele Tiden«.

Den lakoniske anmærkning: »Hovedfaget var Dansk« skulle senere blive en hovedhjørnesten i sognerådsformand Niels Moustens kritik af Lunds aftenskoleundervisning.

Bemærk også, at Lund ud over de officielt krævede erklæringer opnår sognefogdens underskrift på sin egenhændigt skrevne definition på aftenskole: »Foredrag og Oplæsning«.

modsætningsforhold mellem Lund og lokalbefolkningen og dens valgte repræsentanter i sogneråd og skolekommission. Lunds afsked med Kvols, med kone og 8 børn, havde karakter af en flugt. Anledningen til misforholdet var den aftenskole, Lund forestod i årene 1893-1901, med undtagelse af vinteren 96/97. Lad os i de følgende se på aftenskolen i Kvols. Hvad undervistes der i? Hvem deltog i undervisningen? Derefter vil vi se på, hvordan en aftenskole kan blive anledningen til et dybtgående modsætningsforhold mellem en lærer og en lokalbefolkning omkring 1901.

Om indholdet af aftenskoleundervisningen i Kvols 1893-98 vides intet konkret, men meget tyder på, at det har været en »almindelig« aftenskole med den konfirmerede ungdom, altså de 14-18 årige, som målgruppe, og med undervisning i de almindelige skolefag, dansk, regning og skrivning som hovedindhold, men sikkert også med oplysende foredrag.⁶⁾ Undervisningen i vintrene 1898-99, 1899-1900 og 1900-1901 har vi en mere præcis viden om, først og fremmest fra de ansøgningsskemaer, der fra omkring 1896 indsendtes til amtsskolerådet for at opnå løn (gratiale) for arbejdet i aftenskolen.⁷⁾

Ansøgningsskemaet fra marts 1900 oplyser, at Lund mens han har været ansat i Viborg amt har fået gratiale 3 gange, første gang i 1896.⁸⁾ Aftenskolen har været afholdt fra 15. oktober 1899 til 16. marts 1900 med 4 timer om ugen plus en læseaften hveranden uge. 15 elever har fulgt undervisningen, »Mænd og ældre Karle«, ingen under 18 år – og altså heller ingen kvinder. I et NB under skemaet anfører Lund, at de

15 elever »holdt trofast ud hele Tiden, uden at en eneste faldt fra«. Om undervisningens indhold skriver Lund kun, at »Hovedfaget var dansk«. Denne danskundervisning har bestået i foredrag og oplæsning fremgår det af en erklæring, der er afgivet af sognefogden og bilagt skemaet. Skemaet, der desuden er underskrevet af sognerådsformand, præst og provst, viser altså, at aftenskolen i Kvols 1899/1900 ikke har været søgt af dem, denne skoleform egentlig er beregnet for, nemlig de 14-18 årige, og undervisningen har i højere grad haft karakter af folkeoplysning end af indlæring af eksakte færdigheder og kundskaber. Selv om denne praksis nok strider imod intentionerne bag aftenskolen, er den på ingen måde noget særsyn i samtiden.⁹⁾

De lokale variationer med hensyn til deltagere og undervisningsindhold hænger også som påpeget af Bodil K. Hansen sammen med, at aftenskolen ikke er underlagt noget tilsyn og at undervisningens indhold og form kunne »bestemmes af læreren og dennes fornemmelse af, hvor elev og lærer bedst kunne mødes i et frugtbart samarbejde«. ¹⁰⁾

I vinteren 1900-1901 holder Lund aftenskole efter principperne fra foregående vinter, i denne sæson dog med større elevantal: 20 før jul, 25 efter jul. Undervisningen omfatter 4 timer ugentlig fra 1/11 til 10/3 i hovedfagene historie og dansk. Forneden på skemaet anfører Lund:

»Foruden de faste 4 Timer om Ugen er der anvendt 16 Timer ialt til fri Foredrag for de ældre. Jeg har havt Støtte til dette Arbejde af Pastor Gad, Dalsgaard og Læge Lomholt, Løgstrup. Disse Foredrag har været over kirke-bibelhistoriske og naturhistoriske Emner og har været besøgt af gennemsnitlig 35 Elever«. ¹¹⁾

Om indholdet og formen i den givne undervisning i historie og dansk siger Lund, at han indenfor en danmarkshistorisk ramme har givet skildringer af »flere af vore betydeligste Digtere i det 19. Aarhundrede«. Han har læst op af digternes hovedværker og udlagt dem for tilhørerne. Dette kalder han dansk. Rammen kalder han historie. Dermed er der undervist i dansk og historie, mener Lund, og deri har han vel ikke helt uret. Han har i al fald gjort et forsøg på at knytte fagene sammen til en helhed.

De forfattere, Lund har taget op, har været Oehlenschläger (Aladdin, Hakon Jarl, Sct. Hansaftensspil), Blicher (knyttet sammen med Sønderjyllandsproblemet og Skamlingsbanken, Himmelbjergfesterne, Æ Bindstou, En landsby-degns dagbog), Hostrup, Schandorff, Drachmann, Skjoldborg. ¹²⁾

Som det ses, folkelige foredrag og oplæsninger over den nationale histo-

rie og guldalderdigtningen og dens efterklang, jyske realister fra Blicher til Skjoldborg og en lille snert af naturalismen. 90'ers litteraturens modernistiske symbolisme og storbydigtning er helt fraværende.

Denne undervisning nægter sognerådet i Kvols at anerkende som »*Aftenskole for den konfirmerede Ungdom*«, og sognerådet kan derfor ikke indstille Lund til gratiale, da han anmoder om sognerådets underskrift på skemaet i marts 1901. Sognerådet vil heller ikke betale for lys og brændsel til aftenskolen.¹³⁾

Deltagerne i undervisningen har som foregående vinter været »*Eldre Elever*«, som Lund siger, altså over 18.¹⁴⁾ Han hævder at have ført kontrol med fremmødet, men vil ikke offentliggøre sin statistik. Hvis Lunds oplysninger er korrekte, tyder det på en stabil tilslutning til hans form for aftenskole. Den har formentlig opfyldt et behov for et mødested, hvor »*landbefolkningen kunne samles om noget meningsfyldt, og hvor dagligdagens oplevelser og problemer kunne drøftes*«. ¹⁵⁾ At enkelte af de lokale faktisk har opfattet aftenskolen således, kommer til udtryk i et taknemligt læserbrev ved sæsonens afslutning. Skribenten, der underskriver sig »*En Tilhører*«, beskriver kort aftenskolens indhold i den forgangne vinter og dvæler ved sit udbytte, som han karakteristisk nok sammenfatter ved at citere Grundtvig: »*Hvad Solskin er for det sorte Muld/er sand Oplysning for Muldets Frænde*«. ¹⁶⁾

Ved skæbnens ironi omtaler læserbrevsskribenten ikke det, han har deltaget i, som en aftenskole, men som en »*Række Møder*« – og kan det overhovedet kaldes en aftenskole? – Det lokale sogneråd mener nej.

Hvordan en aftenskole blev til en sag

Da Lund i slutningen af marts 1901 indsender sit ansøgningsskema tager han det for givet, at sognerådet vil attestere skemaet, det er jo kun en formssag, som der aldrig tidligere har været problemer med. Men til sin overraskelse får han skemaet tilbage med påtegningen: »*ingen Aftenskole har været holdt i Vinter i Kvols for den konfirmerede Ungdom med Historie og Dansk som Hovedfag eller i andre Bifag. Timernes Antal kan derfor ikke attesteres. De nævnte Foredrag har været holdte*«. ¹⁷⁾

Sognerådets opfattelse er, dels at der i vinteren 1900/1901 ikke har været holdt aftenskole, men blot en del møder, hvortil både unge og gamle havde adgang, dels – som konsekvens af at Lund tidligere vintre (1898/99 og 1899/1900) har holdt lignende »*aftenskoler*« – at han tidligere uretmæssigt har modtaget gratiale. Med sognerådsformand **Niels Moustens**

*Gårdejer Niels Moustén, Skralborg (foto fra ca. 1900).
Niels Moustén (1853-1931).
Sognerådsformand 1883-89 og igen 1901-04. Venstremand, omkring 1900 politisk aktiv indenfor Venstrereformpartiet.*

formulering i brev til Lund: »De søgte og fik Gratiale for afholdt Aftenskole, men holdt ingen«. ¹⁸⁾ Der ligger her altså en anklage mod Lund for uærlighed, for ikke at sige bedrageri. En anklage, der støtter sig til det rent formelle, at ansøgningsskemaet har overskriften »Aftenskole for den confirmerede Ungdom«. Og denne overskrift står jo logisk i modsætning til skemaets indhold, når Lund selv anfører, at ingen af hans elever er under 18. Sognerådet føler, at det har formalia i orden, og at Lund roder i formalia.

Man kan undre sig over, at Tårup-Kvols-Borris sogneråd ikke tidligere har grebet ind over for Lunds »aftenskole«. Men det skyldes, at rådet først fra 2/1 1901 har konstitueret sig med Niels Moustén som formand. Moustén havde tidligere i 6 år været sognerådsformand, inden Lund blev lærer i Kvols. Moustén er tydeligvis i besiddelse af erfaring fra sin sidste periode som formand og dertil er han en mand, der står respekt om i lokalsamfundet. Når Moustén kritiserer tidligere tildelinger af gratiale til Lund, så rammer denne kritik jo hans forgænger i embedet, men den

bivirkning er Moustén villig til at tage med i jagten på Lund.

I stedet for at lade sagen falde, da sognerådet nægter at påtage hans ansøgning med en anbefaling, så sender Lund skemaet videre til Viborg Amts skoleråd. Men udvalget under skolerådet, der tager sig af gratialeuddeling i forbindelse med aftenskolerne, følger sognerådets og sognepræstens erklæring. Lund har holdt foredrag over religiøse og litterære emner med fri adgang, men ikke aftenskole.¹⁹⁾

Hermed er sagen imidlertid ikke slut. På et skolerådsmøde i juni desavuerer rådet sit eget udvalg og bevilger ekstraordinært Lund et gratiale på 35 kr., det samme som han havde fået foregående år, omend ordinært. Rådet sætter dog bom for Lunds videre praksis med den bemærkning, »at Skoleraadet ikke for kommende Aar vil kunne anse en Undervisning, der alene bestaar i Foredrag, for Aftenskoleundervisning i den Forstand, i hvilken denne Undervisning maa tages efter den gjældende Lovgivning, men maa fastholde, at der i en saadan Skole maa gives fortsat Undervisning i alt Fald i nogle af de under den almindelige Skoleundervisning hørende elementære Fag«.²⁰⁾

Når sagen fik denne for Lund heldige udgang, så skyldes det sikkert, at han i skolerådet har haft fortalere, ikke mindst vennen, provst Jensen, Højslev, der også var formand for skoledirektionen i Fjends Herred.²¹⁾ Ifølge referat af skolerådsmødet i Viborg Stifts Folkeblad 27/6 1901 hævder Jensen på mødet, at der gennem hidtidig praksis er skabt præcedens for at anerkende Lunds form for aftenskole. Lund har derfor handlet i »god tro«, da han indleverede sit ansøgningsskema. Også amtmanden, Skrike, og gårdejer Peder Odgaard, Tastumgård, »Fjends herreds Tietgen«²²⁾ forsvarede Lund med, at han har handlet i god tro. Det fremgår endvidere af referatet i Folkebladet, at røster i skolerådet har været af den opfattelse, at der lå politiske motiver bag sognerådets nej til Lunds ansøgning. Dette har selvsagt talt til fordel for Lund.²³⁾

På den anden side påtaler ovennævnte skrivelse jo også over for Lund, at han må ændre formen for sin aftenskole, så også elementære skolefag inddrages, hvis han fremover skal gøre sig håb om at få gratiale. Men Lund har ikke haft mod på at fortsætte efter dette. Han indstillede sin aftenskolevirksomhed og sendte derfor ikke flere gratialeansøgninger, mens han var lærer i Kvols.

Skolerådets »salomoniske« afgørelse i spørgsmålet om Lunds aftenskoleundervisning indeholder som nævnt en, forsigtigt formuleret, afgrænsning af, hvad indholdet i aftenskolen forventes at være, nemlig at der

undervises i **nogle** af de almindelige skolefag. Denne afgørelse er dog nok snarere udtryk for en taktisk afvejning af de stridende parter interesser i den konkrete sag end for en vandtæt argumentation på grundlag af love og paragraffer. For sagen er vel, at nok betragtede offentligheden især aftenskoleundervisningen som et supplement til børneskolen, beregnet for de unge, der netop havde forladt skolen ved konfirmationsalderen, men **principielt** var aftenskolen åben for **alle** efter det fyldte 14. år. Læreren var frit stillet til ud fra egne interesser og en fornemmelse af lokale behov at fastlægge undervisningens form og indhold.²⁴⁾

Lund selv er ikke i tvivl om, at hans undervisning har været i fuld overensstemmelse med lovens ånd og bogstav. I et længere indlæg i Viborg Stifts Folkeblad forsvarer han sig mod sognerådets angreb. Her fastslår han, at elever kalder han den faste flok af yngre og ældre, der følger hans foredrag og oplæsninger »*Aften efter Aften en hel Vinter*«. Og han påberåber sig en ministeriel skrivelse af 19/1 1886 i sin opfattelse af, at det er lovligt at have ældre elever. Om den måde, hvorpå han har praktiseret historie- og danskundervisningen, siger han, at den er i overensstemmelse med gældende love (Kleins samling, afsnittet om skolevæsenet på landet, 4. kap., § 28), der siger, at de fag, der kan være tale om at undervise den konfirmerede ungdom i, er: regning og skrivning eller anden nyttig undervisning. Lund mener, at det arbejde, han har udført, kommer ind under begrebet »*anden nyttig Undervisning*«.²⁵⁾

Lund forsvarer altså sin handlemåde, men erklærer også, at han vil respektere skolerådets afgørelse. Det skinner tydeligt igennem Lunds indlæg, at han på den ene side er glad for – omend ekstraordinært – at have modtaget en officiel påskønnelse af sit arbejde, på den anden side er dybt krænket over, at den lokale befolkning, repræsenteret af sognerådet, ikke regner hans arbejde i aftenskolen, som er gjort »*i en god Hensigt og af Lyst til at gjøre en Smule Gavn ogsaa uden for mit faste Arbejde i Skole og Kirke*«. Sagt med selvfølelse og selvbevidsthed.

Sagens videre forløb

Tårup-Kvols-Borris sogneråd er klar i sin holdning til aftenskolen i Kvols. Der har ikke været holdt aftenskole med indskrevne elever, men foredrag og oplæsninger, der stod åbne for alle, uden kontrol af fremmøde og time-tal. Sognerådet mener nærmest, at Lund har **underholdt**, og ikke **undervist**, som det var hans opgave. Og at han ovenikøbet har taget sig betalt for denne underholdning, som ingen har bedt ham om at lave. Denne hold-

ning kommer f.eks. tydeligt frem i et læserbrev af Niels Moustén, hvor han skriver, at aftenmøder som Lunds har der været så mange af på egnen, men kun Lund har vovet at kalde disse møder aftenskole. Han mener ellers, at for at man kan tale om en skole, så må der være elever, men Lunds »Aftenskole« har været »elevløs«. Det er den almindelige mening i Kvols, hævder Moustén.²⁶⁾

Som tidligere nævnt ræsonnerer sognerådet videre: når der ingen aftenskole har været og heller ingen elever, men kun tilhørere, så bortfalder sognerådets forpligtelse til at betale for lys og brændsel.²⁷⁾ Den holdning står sognerådet fast på, og det lader sig ikke røkke, selv om Lund forsøger at formå skoledirektionens formand, provst Jensen, Højslev, til at tage sagen op, da han mener, at sognerådet er juridisk forpligtet til at betale for lys og varme. Men det kommer der ikke noget ud af. Pengene må Lund pænt tage af egen lomme.

Sognerådets udførende kraft i denne sag, formanden Niels Moustén, ejer af gården Skralborg ved Knudby, bor uden for Kvols skoledistrikt. Men hvordan så lokalbefolkningen i Kvols, forældrene til de børn, Lund underviste i dagskolen, naboerne i den lille landsby, på aftenskolesagen?

Gårdmændene er helt på sognerådets parti i sagen. Det må være dem, Moustén tænker på, når han ovenfor udtaler sig på vegne af »den almindelige mening« i Kvols. De lavere sociale lag, husmænd, landarbejdere og fiskere, er det ikke muligt at udtale noget generelt om.

Holdningen blandt gårdmændene i Kvols ses af to indlæg om sagen, som en kreds på 24 »bosiddende Mænd« sender til Folkebladet. I det sidste indlæg er kredsen udvidet med tre.²⁸⁾ De 24 påberåber sig at repræsentere 4/5 af gårdmændene i Kvols skoledistrikt og mener derfor at kunne udtale »den almindelige mening«, mand og mand imellem.

Snarere er det dog de lokale opinionsdannere, selvbevidste Venstre-bønder, der her udtaler »folkets dom« i sagen. Den er ikke blid. Om Lund siges det, at det »er ikke godt at bilde Smaa-folk ind, at de er Kæmper« (der hentydes til Lunds selvfølelse, men også til hans fysiske lidenhed!). Lund lider af »Overmod« og »Indbildskhed«. Hans handle-måde og udtalelser under sammenstødet med sognerådet har »vakt en Indignation hos saa godt som hele den bevidste Del af Distriktets beboere, der sent vil lægge sig«. Med udtrykket »Den bevidste Del« af beboerne hentydes tydeligvis til gruppen selv, dem, der betyder noget i lokalsamfundet, altså gårdmændene. Ved det, der modsætningsvis kunne kaldes den »ubevidste del« af lokalbefolkningen (mit udtryk), forstås med gruppens eget udtryk

»Oldinge, som ikke længere følge med, hverken her eller der, Folk, der hverken kan læse eller skrive«. – Med andre ord: dem, der betyder noget, har tydeligt sagt fra over for Lund. For ikke at sige at de har erklæret ham krig.

De 24's adresse til avisen er direkte foranlediget af et læserbrev, som Lunds kollega i Ørum, lærer Jacobsen skrev i den lokale presse. Jacobsen leverer her et personligt forsvar for Lund, »til velvillig Overvejelse, særlig for Folk i Kvols«. Han roser Lunds iver og engagement og dygtighed. Han fremhæver Lunds arbejde i skolen, men også hans »kulturarbejde« med at skaffe foredragsholdere til Kvols forsamlingshus.²⁹⁾

Gruppevist formulerede holdninger som de 24's foreligger ellers ikke. Gårdmændene står åbent frem, i organiseret flok og med navns nævnelse. Afvigere fra denne dominerende holdning optræder enkeltvis og anonymt i den lokale presse.

Ud over den tidligere nævnte »Tilhører«, der roste Lunds aftenskole for dens folkeoplysende værdi, træder en Kvols-bo, der kalder sig »Agrar« (gårdmand?) offentligt frem med støtte til Lund og kritik af sognerådet. Han mener, at når så mange har været glade for at høre Lunds foredrag, så burde sognerådet ikke have nægtet at give ham gratiale, i hvert fald burde man have betalt ham lys og varme.³⁰⁾

Så på trods af at de 24 påstår at være udtryk for den dominerende folkestemning i skoledistriktet, så har der også været folk med en afvigende holdning. Sagen har således øjensynligt delt befolkningen. Et flertal af gårdmændene har fulgt sognerådet, og de har formentlig kunnet trække de socialt lavere stillede med sig. Et mindretal har støttet Lund.

Således står sagen i sensommeren 1901. I slutningen af september accelererer den yderligere. På et møde i skoledirektionen, der består af provst Jensen, amtmand Skrike og folketingsmand, gårdejer Ravn, pålægges Lund ved et sagsanlæg at rense sig for injurierende udtalelser fra sognerådsformand Niels Moustén og kollegaen, lærer Madsen-Vorgod, Moesgård skole. Han bevilges fri proces.³¹⁾

Injuriesagen Moustén contra Lund drejer sig om, at Moustén i overværelse af lærer Jacobsen, Ørum, skal have fremsat udtalelser om, at Lund på sit ansøgningsskema om gratiale usandfærdigt har opført regning og skrivning som fag, han har undervist i i aftenskolen. Endvidere, at han skal have betegnet Lund som »en upaalidelig og uvederhæftig Person, der havde opgivet en Aftenskole, som han ikke have holdt, et Eleval, som han ikke havde haft, et Timetal, som ikke stemmede med Virkeligheden,

og *Fag, i hvilke han ikke havde undervist.*»³²⁾

Et år efter at sagen er rejst, falder der dom. Retten finder, at det ikke kan bevises, at Moustén har fremsat udtalelser som refereret ovenfor. Vidnegrundlaget (lærer Jacobsen er eneste vidne) er for spinkelt. Moustén frikendes derfor. Omkostningerne ved sagen udredes af det offentlige. Direktionen er hermed tilfreds, og sagen forfølges ikke videre.³³⁾

Injuriesagen Madsen-Vorgod contra Lund drejer sig om, at Madsen-Vorgod efter et lærermøde 11/9 1901 på Højslev station til en præst og en lærer mens de ventede på tog skal have udtalt, at når Lund »*havde erholdt Gratiale hos Skoleraadet for den Aftenundervisning som han den foregående Vinter havde meddelt, havde han opnået dette Gratiale ved Hjælp af Opgivelser, der fra Ende til Anden vare falske*«. ³⁴⁾ Under retssagen benægter Madsen-Vorgod at have brugt disse udtryk. Det, han ville, var at sige til sine samtalepartnere, med hvem han drøftede sidste nyt i den omdiskuterede Lund-sag: »*Kan I ikke overtale ham til at søge et andet Embede, det er jo en fortvivlet Stilling, han har bragt sig selv i.*»

Dom i sagen falder 19/5 1903, og den går ud på, at Madsen-Vorgods udtalelse om den måde, hvorpå Lund har opnået gratiale, »*bør være død og magtesløs*«. Madsen-Vorgod skal erlægge en bøde til statskassen på 30 kr. eller i fængsel i 3 dage! Sagens omkostninger ophæves. –

Altså i sidstnævnte sag en juridisk sejr for Lund, mens den anden sag må betegnes som en både juridisk og moralsk sejr for Moustén.

Den lokale venstrepresses rolle i sagen

Den lokale venstrepresses interesse for aftenskolesagen i Kvols er overvældende. Ikke for ingenting bruges udtryk som »Krigen udi Kvols« og »avisfejden« om forholdene i og skrivelserne om det stormomsuste skoledistrikt.³⁵⁾ I Viborg Stifts Folkeblad er i året 1901 registreret 20 indlæg og artikler, i Viborg Amtstidende 8.

Viborg Stifts Folkeblad (VSF), som følger sagen tættest, er tilknyttet de Bergske blade, oprettet 1877. Omkring århundredskiftet er det Venstre-reformpartiets lokale organ.³⁶⁾

Viborg Amtstidende (VA) blev oprettet 1890 og gik ind 1910. Det var Det moderate Venstres organ.

Den gennemgående tendens er, at VSF i den konkrete sag støtter Moustén og sognerådet, der politisk ligger på linje med bladet. VA støtter tilsvarende Lund, der var moderat venstremand. Tilhængerne af de to

parter sender så deres indlæg til de respektive støtte-blade.

VSFs omtale af sagen kulminerer i juli og august 1901. 15/9 lukker redaktionen debatten om aftenskolen med indlægget fra de 24 gårdmænd i Kvols, som således kommer til at stå som et punktum i debatten. Da redaktionen imidlertid i oktober får nys om injuriesagerne mod Moustén og Madsen-Vorgod, genoptages sagen af redaktionen med 3 artikler. Derefter er der et års pause i avisomtalen indtil oktober 1902 efter dommen i sagen Moustén contra Lund, hvor der bringes to redaktionelle artikler.

Redaktionens artikler er skrevet pseudonymt, under mærkerne »Haba-kuk«, »Lægmand«, »a fool« og »Felix«. Samtlige artikler er stærkt tendentiøse, pro-Moustén, anti-Lund. Sprogbrugen i artiklerne er grov, pågående og injurierende i en grad, som ikke ses i nutidens presse. Man forstår godt, at de er skrevet under mærke. Meddelelsen om Lunds injuriesager mod Moustén og Madsen-Vorgod får forargelsen til at koge over i VSFs redaktion, og tonen over for Lund skærpes. I artiklen »Proces og Dom« mener »Lægmand«, at det ville have været mere naturligt, om skoledirektionen i stedet for at pålægge Lund at anlægge sag, havde bedt ham søge ansættelse andetsteds, »da hans Stilling paa den Plads, hvor han nu virker, maa anses for uholdbar efter de sidste Tiders Begivenheder«. ³⁷⁾ Lund burde i stilhed have fundet sig tilfreds med den udgang, hans sag fik i skolerådet og indset, at han ud over de 35 kr. også fik en næse for sin aftenskolepraksis – og derefter stukket piben ind. Men i stedet for at udvise sådan ydmyg adfærd har Lund »kæppet op« i aviserne og dermed stillet sig selv »saa grundigt i Gabestokken« som ingen anden lærer i hele landet!

Videre siger artiklen, der er VSFs voldsomste angreb på Lund, at han er »sine Omgivelser til Forargelse« og at hans »Forbliven i Kvols maa synes umulig efter det, der er sket mellem ham og Befolkningen der«. »Dommen over ham er fældet for lang Tid siden«. Den offentlige folke-domstols dom, forstås.

I yderligere to lange artikler om »Om den gode Tro i Fjends Herred« tages tråden op, sagens detaljer udpensles endnu engang, så også de tung-nemme blandt bladets læsere har en chance for at være med. ³⁸⁾

Artiklerne i VA om aftenskolesagen bringes i juli-august 1901. Den sidste artikel er Lunds »Afsluttende Bemærkninger« 5/9, med den slutter bladet omtalen af sagen. De fleste artikler er indsendere, anonyme lokalfolk og lærerkolleger til Lund, der underskriver sig f.eks. »En Tilskuer«, »En anden Lægmand«, »En Lærer«. Indlæggene støtter Lund og hans form for

aftenskole. Nogle af dem bærer præg af, at forfatterne har fulgt Lunds foredrag og har fået udbytte af dem. Flere af artiklerne er svar på angreb, fremført i VSF. Som følge af, at artiklerne er defensorater, er de nok mere blide i tonen end indlæggene i VSF, men de er lige så tendentiøse, bare med modsat fortegn. Redaktionen giver sig ikke direkte til kende, før den motiverer lukningen af debatten i en kort kommentar.³⁹⁾

Redaktionen peger her på, at sagen har en politisk baggrund, og at det er her, dens egentlige baggrund ligger. Konkret peger bladet på Lunds aktive propaganda for Det moderate Venstres kandidat, Ravn, forud for folketingsvalget i april 1901. Hvis Lund i stedet havde agiteret for Saxild, Venstrereformpartiets kandidat, havde meget set anderledes ud, mener bladet. Aktiv for Saxild var nemlig Niels Moustén, og gårdmændene i Kvols støttede også Saxild.

Der er ingen tvivl om, at Viborg Amtstidende her har fat i et væsentligt aspekt i sagen, som vi skal vende tilbage til i et følgende afsnit.

Den lokale venstrepresses, specielt Viborg Stifts Folkeblads, rolle under aftenskolekonflikten har været betydelig. Den har pustet til ilden, bragt rygter til torvs, holdt gryden i kog. Avisen har været den scene, hvor personer, begivenheder og konflikter er blevet gjort synlige som det, de i grunden var, nemlig politiske. I forfatningskampens år op til Systemskiftet i 1901 gennemsyrede den politiske dimension menneskers offentlige og private liv. Man var Højre eller Venstre, moderat eller radikal, for eller imod. Efter forliget 1894 splittedes Venstre i forligstilhængere og forligsmodstandere. Set fra forligsmodstandernes synsvinkel, reformfolke-
ne, var tilhængerne, de moderate, at betragte som »overløbere« eller »sammensmeltere« med et udtryk af Hørup, faktisk til at slå i hartkorn med højrefolk.

Den hårde tone, som er konstateret i især VSF, har været det normale i forfatningskampens tid, men nu er den gamle fjende, Højre, ikke længere den, der bekæmpes mest indædt. Nu hagler bomberne ned over den nye fjende, de frafaldne moderate, som flirter med Højre.

Folkebladets artikler om »Kvols-krigen« præges som af et vandmærke af denne højspændt aggressive, polemisk-politiske tone. Verden anskues med politiske briller, småt bliver stort, godt bliver skidt, kønt bliver grimt. Hvorfor så stor ståhej over en smule aftenskole og en degn i en flække i den inderste krog af Limfjorden? Hvorfor de store bogstaver, de grove injurier, de mange ord? – Fordi sagen i bund og grund er politisk, fordi

den handler om den politiske kamp inden for Venstre, som de moderate i Viborg-kredsen vandt både i 1898 og i 1901. Og fordi Lund var med dem, der vandt i politik på det lokale plan, mens Moustén, gårdmændene og Folkebladet var med dem, der tabte. Et lokalt nederlag, der måtte føles så meget mere forsmædeligt, fordi den politiske tendens på **landsplan** var med Venstrereformpartiet og mod de moderate.

Men en vundet aftenskolesag og en besejret lærer kunne måske opveje tabet af et kredsmandat?

Personer, politik, folkeoplysning – aftenskolesagens baggrund

Som afslutning på sin redegørelse for og vurdering af aftenskolesagen skriver Lund i den tidligere nævnte artikel i VSF: »Men, hvad er den sande Grund til den Fremfærd, der er vist og vises fra Sogneraadets og Sognepræstens Side?»⁴⁰⁾ Han svarer selv på spørgsmålet, at det ved han ikke. Det er nu sikkert ikke helt rigtigt. Lund har nok haft sine anelser. I det følgende skal en mulig forklaring på Lunds spørgsmål søges formuleret – »den sande Grund« kan vi dog næppe gøre os håb om at finde.

Vi bliver foreløbig i det politiske og starter med at ridse den politiske situation op som den så ud mellem forliget 1894 og systemskiftet 1901.

Som nævnt var Venstre spaltet efter forliget i forligstilhængere og forligsmodstandere. De moderate forligstilhængere under ledelse af Frede Bojsen og efter ham Niels Neergaard, gik i perioden 1895-1901 på landsplan tilbage fra 27 til 16 mandater i Folketinget. Modstanderne, fra 1895 samlet i Venstrereformpartiet under J. C. Christensens førerskab, var i denne periode i konstant vækst og gik frem fra 54 til 76 mandater.

Det spaltede Venstres modpol, Højre, reduceredes i perioden fra 25 mandater til 8 – »hvad der kan være i en charabanc«.⁴¹⁾

I Viborg-kredsen var Det moderate Venstres kandidat i 1898 og 1901 den tidligere radikaler, Christian Ravn. Ved begge valg vandt han kredsen. Ved folketingsvalget 5/4 1898 med 729 stemmer foran Venstrereformpartiets kandidat, Sveistrup, der fik 657 stemmer og Højres kandidat, ritmester Rahbek, der fik 723 stemmer.⁴²⁾

Ved valget 3/4 1901 blev det igen så godt som dødt løb. Ravn fik 749 stemmer, arkivar Saxild, Venstrereformpartiet, fik 730 stemmer og Højres forpagter Kaas 652 stemmer.⁴³⁾ – Lad os se lidt nærmere på den lokale valgkamp op til valget i 1901.

*Christian Ravn (1844-1926).
Christian Ravn blev afskediget
som lærer 1885 efter mundkur-
vecirkulæret, fordi han var ak-
tiv Estrup-modstander og med-
lem af en riffel-forening. Han
svingede senere politisk over
på Frede Bojesens fløj og
stemte for forliget 1894. Kald-
tes af sine politiske modstan-
dere hånende for »10 minut-
ters Ravn«, fordi han om et
forslag fra Hørup skal have
sagt, at et sådant kunne han
lave på 10 minutter.*

*Medlem af Viborg Amtsråd
1883-1901, af Skoledirektio-
nen 1892-1906. Boede på sin
gård i Borup under aftenskole-
sagen 1901, hvor han var en
af Lunds støtter i amtsråd og
skoledirektion.*

*Kilde: Elberling: Rigsdagens medlemmer II (1950), s. 155.
DBL (Helge Larsen).*

Under valgkampen forud for folketingsvalget i april 1901 træder både Niels Moustén og Søren Mortensen Lund offentligt frem. Moustén optræder som stiller for Venstre-reformpartiets kandidat, Saxild, og anbefaler ham på møder i Ørum og Kvols.⁴⁴⁾ Også Lund kaster sig ind i valgkampen. På selve valgdagen taler han sammen med bl.a. Peder Odgaard, Tastumgård, til anbefaling for Ravn, de moderates kandidat, som han også er stiller for.⁴⁵⁾ I artikler i Viborg Stifts Folkeblad, dels af redaktionen, dels af Madsen-Vorgod, Moesgård skole, dvæles der ved, at Lund på et vælgermøde skal have udtalt, at han »paa lidt nær kunde stemme paa alle tre kandidater«, altså foruden de to venstrekandidater også højremanden Kaas.⁴⁶⁾ Interessen for denne udtalelse i Folkebladet skyldes formentlig, at Lund ved valget i 1898 har skabt usikkerhed om, hvor han stod inden

for Venstre, med en bemærkning om, at der i virkeligheden ingen uenighed var mellem Ravn og Christensen-Stadil, Venstrereformpartiets leder, i løbet af kort tid ville de igen komme til at stå i samme parti.

Denne udtalelse – i øvrigt en træffende profeti – er i den lokale offentlighed blevet tolket sådan, at Lund i 1898 regnede sig til Christensen-Stadils fløj af Venstre. Og at han altså således nu under valgkampen 1901, hvor han støtter den moderate Ravn, har skiftet standpunkt og svigtet ad højre til.⁴⁷⁾

Hvad årsagen kan være til Lunds ændrede holdning, hvis der da er tale om en ændring og ikke kun om at offentligheden opfatter det sådan, kan der kun gisnes om. Måske et personligt forhold til Ravn, der var gårdejer i Borup, en naboby til Kvols, og ud over at være folketingsmand også var Lunds foresatte som medlem af skoledirektionen, kan have spillet ind. Men i Kvols er der blevet lagt mærke til, at Lund klarere end i 1898 markerede sin politiske holdning som moderat. For her var man Venstre, ikke af »*moderationens*« bløde slags, men »*reformmænd*«, ægte venstre, som redaktøren af VSF, A. Andersen, selv udtrykker det i en leder.⁴⁸⁾

Som tidligere nævnt har moderate i tiden mellem forliget og systemskiftet set fra reformfolks synsvinkel været en næsten endnu større vederstyggelighed end højrefolk, fordi splittelsen svækkede Venstre og udsatte opfyldelsen af kampens mål: overtagelsen af den politiske magt. Det må bemærkes, at vi med valget i april 1901 er meget tæt på systemskiftet, der finder sted i juli samme år med udnævnelsen af den første Venstre-regering. Fronterne er trukket skarpt op, atmosfæren uforsonlig. Det er ikke tilfældigt, at det netop er under en sådan »*tidsånd*«, at aftenskoleundervisning bliver et brændbart politisk emne. Man søgte og ville konfrontationen, hvor der var en anledning.

Den politisk begrundede uforsonlighed har givetvis også præget forholdene i Kvols og har medvirket til at isolere Lund og skabe en modsætning mellem ham og lokalbefolkningen, specielt venstregårdmændene anført af Niels Moustén. Denne polarisering giver fisker Rasmus Bertelsen, Kvols, et godt billede af i sine erindringer, der er skrevet på 50 års afstand af begivenhederne:

»Provisorietiden skabte også Røre i politisk Henseende og var med til at skille Folk, som ellers i andre Henseende hørte sammen. Vi havde et Ekspl. med Lærer Lund, som var en dygtig Lærer både i Børne- og Aftenskolen. Han svingede i Politik fra radikal Venstre til

moderat, og da kun enkelte af Beboerne fulgte ham, kom han i et sådant Misforhold til Beboerne, at han intet kunne udrette. Jeg har siden tænkt på, at vi også havde vor Skyld deri, og meget godt blev derved slået i Stykker.«⁴⁹⁾

Rasmus Bertelsen nævner ikke direkte aftenskolesagen. Men hans beretning fortæller, at det var de politiske holdninger, der skabte misforholdet mellem Lund og Kvols-boerne. Nænsomt, ligesom for ikke at rive op i gamle sår, får Bertelsen også de menneskelige omkostninger ved den politiske strid og uenighed med i sin beretning. »*Meget godt blev derved slået i Stykker*«, skriver Bertelsen – og man mærker den stille fortrydelse. Måske det er denne fortrydelse, der er baggrunden for, at fiskeren midt i sin fremadskridende fortælling om dagligdagen, årstiders skiften, bugnende sildenet på Hjarbæk fjord, folkemøder i Kvostedlund sætter et afsnit af til noget så koldt og kynisk som politik. Hans holdning er tydeligt, at politik, det er noget, der ødelægger venskab, fællesskab og varme blandt mennesker.

Også det moderate Viborg Amtstidende slår ned på, at det er politiske modsætninger, der danner grobund for konfrontationen mellem Lund og Kvols-boerne over aftenskoleundervisningen. Bladet betegnet aftenskolesagen som »*et regulært Overfald paa Lærer Lund*«, en slags tak for sidst til Lund »*fordi han nu i politisk Henseende er kommen i Modstrid med Sogneraadsformanden*«. Og der harcelleres over, at »*en dygtig Mand, der passer sin bestilling, ikke har Lov til at have, hvilken Mening, han vil om Politik*«. ⁵⁰⁾

Derimod anlægger Viborg Stifts Folkeblad den taktik helt at forkaste, at der skulle ligge politiske motiver bag aftenskolesagen. Bladet anskuer alene sagen som et spørgsmål om aftenskolens form og indhold, og det bruger som tidligere nævnt alenlange spalter på med ironien som drivmiddel at endevende selv de mindste petitesser i sagen. ⁵¹⁾

Men uanset hvad Viborg Stifts Folkeblad påstår, så taler den indædte, hadske tone i bladets artikler sammen med stædigheden og uforsonligheden i sognerådets taktik i aftenskolesagen, som der ovenfor er gjort rede for, deres tydelige sprog om, at mere end en skolesag her er på spil. Sagen vidner om, at alle livets forhold, dagligdagens samvær med naboerne i landsbyen, skolens forhold, kulturelle forhold under forfatningskampens polarisering blev smittet af politisk infektion. Den totale politisering adskilte og slog i stykker, som Rasmus Bertelsens erindringer så klart siger det. Med eller imod, ven eller fjende.

Da Niels Moustén midt under valgkampens hede i marts 1901 får en ansøgning fra sin lokale politiske modstander, skolelæreren, på sit skrivebord, ser han straks en mulighed for at knalde ham. Mousténs middel i kampen er at henholde sig til formalia, men det er ikke disse formalia, der er den egentlige baggrund for sagen. Det er den politiske modsætning. Aftenskolen er kun anledningen til konfrontationen og opgøret.

Under opgøret deler man sig efter synspunkter, med Niels Moustén og sognerådet de fleste Kvolsboere, med læreren et mindretal af de lokale samt autoriteterne i skole og kirke: skoledirektionen med provst, amtmand og folketingsmand, og yderligere i amtsrådet matadoren fra Tastum, Peder Odgaard.

I historiens bakspejl kan vi nu se, at Moustén og gårdmændene havde udviklingen, bøndernes økonomiske og politiske fremmarch, med sig, der kulminerede lige efter århundredskiftet med landbrugets omlægning og fremgang og med systemskiftet. Lund valgte den forkerte side, de gamle magthaveres, og blev dømt på det, dømt af »den offentlige mening«, »den overvældende majoritet«, de sejrssikres folkedomstol.⁵²⁾

Hermed er sagens politiske kerne blotlagt. I det følgende skal et folkeligt-kulturelt og et personligt aspekt drages frem til yderligere belysning af aftenskolens baggrund.

I sin tidligste ungdom, inden Søren Mortensen Lund i 1883 kom på seminariet i Vordingborg, var han huslærer på Mors. Det har formentlig været i 1881-82, og han har da været 17-18 år gammel. Her mødte han den grundtvig-koldske bevægelse, der havde sit centrum omkring valgmenigheden og højskolen i Galtrup. Den unge, letpåvirkelige Lund blev »kirkeligt og politisk vakt«.⁵³⁾ Lederen af dette kulturcentrum var Kold-eleven Anders Povlsen Dal, der 1864 ved oprettelsen af højskolen i Galtrup institutionaliserede den kristelige og folkelige vækkelse, der »havde præget egnen siden Kold i 1830'erne virkede på øen som leder af gudelige forsamlinger og lærer for børn«.⁵⁴⁾ I 1879 havde Povlsen Dal udvidet højskolen med en »Drengeskole« for de 14-18 årige, hvor »sjæleligt« skolearbejde vekslede med legemligt arbejde ved landbruget. Herved gjorde han op med det grundtvigske dogme om, at de 14-18 årige kun egnede sig til legemligt arbejde. Der kan ikke herske tvivl om, at Lund har modtaget sin grundtvigske »vækkelse« fra dette sted, han har kendt drengeskolen og har ladet sig inspirere af Povlsen Dals ideer og skolearbejde blandt ungdommen.

I denne tidlige påvirkning ligger kimen til Lunds livslange interesse for aftenskolen og folkeoplysningen, et arbejde, der nok blev afbrudt i de sidste Kvols-år 1901-05, men optoges igen i Udby efter 1905. Aftenskole havde Lund holdt siden sin dimission i 1884, med undtagelse af to vintre. Det har været et kald for ham, ikke et spørgsmål om penge, som der heller ikke var nogen af i forbindelse med aftenskoleundervisningen før 1896, første år hvor der blev givet gratiale. Penge kunne Lund ellers nok bruge, med en stor familie og en lille lærerløn.

Lunds interesse for folkeoplysningen hænger sikkert også sammen med hans egen livshistorie. Født i 1864 som søn af en fattig husmand i Bjerring syd for Viborg var han næsten forudbestemt til et slidsomt liv inden for landbruget, hjorddrengens og tjenestekarlens hårde liv smagte han på, men han var for lille og spinkel til at drive det til noget, og han havde lyst til bogen. Så han blev – som utallige andre med samme sociale baggrund i tiden ca. 1880-1900 – degn, den hurtigste og letteste vej til en sikret livsstilling som embedsmand, omend i den laveste ende af rangstien. Som landsbylærer har han haft en vis status i kraft af sine kundskaber og sin uddannelse, men da han blev betalt af de lokale myndigheder og i sit arbejde var fuldt synlig under deres tilsyn som børnenes lærer, har han også været en tjener, der måtte kende sin plads. Dertil kommer, at han havde sin lille jordlod og sine husdyr, formentlig måtte han låne eller leje redskaber af landsbyens bønder til jordens dyrkning. Så han har både været embedsmand og bonde blandt bønder. En dobbeltstilling, der kunne være vanskelig.

De værdier, Lund bekendte sig til som lærer dag og aften i folkeoplysningens tjeneste, har været de traditionelt grundtvigske: »*oplevelse*«, åndelig aktivitet, kristen tro forbundet med et »*muntret, virksomt liv på jord*«. Han holdt foredrag om litteratur i sin aftenskole, men med forkærlighed om guldalderens og det folkelige gennembruds forfattere. Naturalister, radikalere, brandesianere, kort og godt: modernister, holder han sig fri af.

Under valgkampen i marts 1901 skal han i stærke vendinger have vendt sig mod »*Fritænkeri, fri Kjærlighed, skiden Literatur, Livslede, med Hjemsted i Studentersamfundet*«. ⁵⁵⁾ Lund har været en hyppigt anvendt foredragsholder i forsamlingshusene og til lærermøder på egnen, men besynderligt nok synes profeten ikke at være anerkendt i sit fædreland.

I marts 1901 holder Lund foredrag i Låstrup forsamlingshus nord for Viborg om den »*fine og den grove Samvittighed*«. Foredraget var ifølge den lokale meddeler godt, og det »*overværedes af en stor Forsamling som*

i omtrent to timer paahørte det med Opmærksomhed». ⁵⁶⁾ På et skolemåde i Skive i maj 1901, der samlede 800 mennesker i teatersalen talte Lund ud fra spørgsmålet: »Bør Hjemmets og Skolens Undervisning være dogmatisk?«. Hans svar på dette spørgsmål synes snarest at være et ja, ifølge referatet i Skive Folkeblad, men derved vender han sig ikke – hævder han selv – bort fra den grundtvigske friskole, der med det udogmatiske blot mener, at »Undervisningen skal være varm og udspringe af personlig Inderlighed». ⁵⁷⁾ Det, han derimod vender sig imod, er den »moderne« rationalisme, der helt vil fjerne kristendommen, og den »moderne, højeste Vidsdom« på det pædagogiske område, der hævder, at den opvoksende ungdom skal stå frit, »prøvende, vragende« over for alle spørgsmål, også de religiøse. Den form for frihed er slaphed, mener Lund, der her kan minde lidt om de pædagogiske ideer, Jakob Knudsen senere forfægtede i »Lærer Urup« (1909).

I foredraget i Skive hævder Lund som sin trosbekendelse på opdragelsens område, som modgift mod en laissez-faire pædagogik, at »lykkelige er de Børn, der tidligt føres ind under Vorherres Aag; thi hans Aag er gavnligt og hans Byrde er let«. Brodden i foredraget, der synes at hævde en autoritær pædagogisk ideologi ud fra en grundtvigsk grundholdning (!), er formentlig rettet mod den fritænkeriske fløj af Venstre, københavnerradikalismen omkring brødrene Brandes, Hørup, Christoffer Hage, den fløj, der i 1905 spaltede sig ud i Det radikale Venstre. Foredraget gav anledning til en livlig debat mellem skolefolk fra folkeskolen, højskolen, seminariet og kirken, og Lund måtte inkassere en del kritik, men – som der står i Viborg Stifts Folkeblads referat – »Lund, Kvols, fastholdt, trods Kritiken, sin Forstaaelse af det dogmatiske«. – En stædig rad har han været.

Hvordan har nu Lunds publikumstække som folkeoplyser været på hjemmebane i Kvols? Ikke godt. Interessen for hans aftenskole blandt de 14-18 årige har formentlig været skrantende, og derfor er han gået over til i højere grad at lægge vægt på foredrag og oplæsning for hele befolkningen fra sæsonen 1898-99. Omtrent samtidig har han foretaget et højresving i sine politiske holdninger og er kommet i politisk modsætning til flertallet i befolkningen.

Derudover har der uden tvivl været noget provokerende i hans personlige fremtræden, et forfængeligt standshovmod, en seminaristisk besserwissen, der parret med et hidsigt temperament har skabt ham fjender blandt de selvbevidste gårdmænd i Kvols, jf. lidet smigrende betegnelser

som »*Tummelumsen*« og »*Kæmpen fra Kvols*«, der anvendes af den lokale presse.⁵⁸⁾

Lund og Moustén har givetvis ikke været på blodtryk med hinanden, modsætninger som de har været. Den ene ilter og opbrusende, den anden snedig, behersket og pareret. Agitatoren over for taktikeren.⁵⁹⁾

I Kvols forsamlingshus (oprettet 1889) foregår der i foråret 1901 en række aktiviteter spændende fra maskebal og politiske møder i marts til grundlovsfest i anlægget ved forsamlingshuset i juni.⁶⁰⁾ Men den ellers allestedsnærværende Lund, foredragsholder, aftenskoleleder, politisk aktiv skolelærer fra landsbyen, han er ikke til at få øje på ved disse møder. Måske han slet ikke har været der?

Gennemgående som taler og aktiv debattør i forsamlingshuset er derimod Madsen-Vorgod, ivrig reformmand på Mousténs side og dertil Lunds kollega, men bestemt ikke hans gode ven. Som ordstyrer optræder flere gange fisker Rasmus Bertelsen, der åbenbart har nydt befolkningens tillid. Også han var reformmand.

Ved det berømte »*mundkurvecirkulære*«, der var en del af Estrups provisoriske lovkompleks i 1885, blev det lærerne forbudt aktivt at blande sig i den politiske debat. Et udtryk for Højre-regeringens angst for venstreskolelæreres politiske indoktrinering. Meget kunne tyde på, at Lund i Kvols har fået en »*omvendt*« mundkurv på, i den forstand, at det her er det reformprægede sogneråd, der ud fra en almindelig politisk betragtning står til »*venstre*«, der giver den moderate skolelærer mundkurv på ved at lukke hans aftenskole og stå vagt ved døren til forsamlingshuset. En udfrysningstaktik, som det må have været meget svært for Lund, hans kone og børn at leve med i det snævre landsbysamfund.

Ser man endelig på den »*åndelige*« grobund for Lunds grundtvigsk prægede ideer og praksis i Kvols omkring århundredskiftet, ser den heller ikke ud til at have været den bedste. Indtil 1899 var »*det åndelige liv*« roligt, almindelig folkekirkeligt, uden vækkelser. Kirkelivet var grundtvigsk farvet p.g.a. de grundtvigske præster Pontoppidan (1886-93), en bror til Morten og Henrik Pontoppidan og H. C. Christensen (1894-98).⁶¹⁾ Christensens præstegård i Knudby, Dalsgaard, skal nærmest have fungeret som et lokalt kulturcentrum, og kirkegangen i Tårup og Kvols var god. I 1898, da Christensen flyttede til nabosognet Vorde-Fiskbæk-Romlund, flyttede mange deres kirkegang med ham og søgte ham om søndagen i Vorde eller Fiskbæk, ligesom mange lod deres børn døbe af ham. Således f.eks. Lund-familien.

Medvirkende årsag hertil var dog også Christensens efterfølger, pastor Gad (1899-1928), der var en dårlig prædikant, hans embedsførelse var forsømmelig, og han drak. Under ham blev sognet præget af kirkelig »*ligegyldighed*«, sognet blev sekulariseret, menighedslivet blev præget af »*persondyrkelse*« eller det modsatte. Tårup og Kvols kirker stod tomme om søndagen.

Dette er naturligvis en kirkelig vurdering, men måske kan den alligevel give et fingerpeg om, at åndelig vækkelse og folkeoplysning ikke har engageret den lokale befolkning dybt. Politik har åbenbart optaget befolkningen betydeligt mere.

Efterdønninger: chikane og afsked

Tiden mellem aftenskolesagen og afskeden med Kvols i 1905 blev ikke rar for lærer Lund. Flere sager mellem Lund og sognerådet og skolekommissionen tyder på et spændt forhold. Man kan få den fornemmelse, at Lund har været udsat for mere eller mindre bevidst tilrettelagt chikane.

Skolekommissionens formand, pastor Gad, og Lund har langt fra været gode venner. Gad var involveret i aftenskolesagen, på Moustens og sognerådets parti, og han appellerer flere gange i 1901 til sin foresatte, provst Jensen i Højslev, om at gribe ind over for læreren p.g.a. beskyldninger om usandhed, verbale overgreb og grovheder, som Lund hævdes at have fremsat.⁶²⁾ Gad svarer igen ved at indberette Lund til provsten, så såre han er i tvivl om formalia i en sag. Således f.eks. i forbindelse med et historiekursus, Lund har søgt. Gad anker til provsten over visse af ansøgningens formuleringer, f.eks. at Lund anfører, at han sidste vinter har afholdt aftenskole. Men det kan Gad ikke attestere, idet han henviser til skolerådets afgørelse, som han har forstået sådan, at det ikke var aftenskole, Lund havde holdt.⁶³⁾ Og så fremdeles.

Et andet eksempel: midt under høstens travlhed i september 1902 vil Lund give børnene fri kl. 11, 2-3 timer før normalt, så de kan hjælpe til derhjemme. Han spørger skolekommissionen om lov, men Gad må til provst og direktion for at få det blå stempel, for han mener da ikke, at man kunne »*opføre 1/2 som en hel Skoledag, dernæst kunde andre Skoler komme med det samme Forlangende*«. Og derved ville man komme ud på et skråplan. På den anden side, anfører Gad, er høsten ekstraordinært vanskelig i år, og der vil sikkert blive »*mange Forsømmelser i Skolen, da Folk rimeligvis vilde lægge beslag paa alle de Kræfter, der vilde være til deres Raadighed for at faa bjerget Høsten saa hurtigt som muligt*«.⁶⁴⁾

Der ser ud til at være gode grunde til at give børnene fri, men præsten er åbenbart bange for at træde i formalia, når han har med Lund af skaffe, så han henstiller til provstens afgørelse. Når samarbejdet går trægt, vokser bureaukratiets papirbunker.

I foråret 1903 beslutter aktionærene i Kvols forsamlingshus, at skolen ikke længere må benytte forsamlingshuset til gymnastik, angiveligt fordi ministeriet ved en ny lov kræver, at der opsættes en gymnastikbom i eller ved gymnastiklokalet. En sådan bom vil aktionærene ikke have ved deres forsamlingshus, så resultatet bliver i stedet, at der opsættes en bom på legepladsen uden for skolen, og gymnastikken må henlægges til det fri.⁶⁵⁾ Hvorfor denne ændring? Velbegrundet beslutning eller organiseret drilleri af læreren? Det kan være svært at afgøre. Men bureaukratiet vokser.

Sognerådets generelle holdning til skolen, i Kvols som andre steder, er, at den ikke må koste for meget. Det lokale sogneråd har flere gange sat hælene i over for Lund, når han har gjort det besværligt for rådet at spare på skillingerne. Således f.eks. i forbindelse med ansøgninger om nye undervisningsmidler og med opvarmningen af kommunens skoler. I efteråret 1903 beslutter sognerådet at nedskære forsyningerne af tørv til skolerne, givetvis for at spare penge. Kommunens skolelærere protesterer. Lund sender et arrigt brev til sognerådet med detaljeret argumentation for, hvorfor den tilmålte mængde tørv efter hans opfattelse langtfra er tilstrækkelig.⁶⁶⁾ Udgangen på sagen m.h.t. mængden af tørv kendes ikke.

Som det ses, har frontstillingen mellem lokalbefolkning og lærer været konstant i årene 1901-1905. Disse år har ikke været lykkelige for Lund, og han har sikkert ventet på en anledning til at komme væk. I foråret 1905 lykkes det. Han »kaldes« til at være enelærer og kirkesanger i Udby, Rougsø herred, samme herred som han kom fra, da han 1893 blev ansat i Kvols.⁶⁷⁾ Lund starter i sit nye embede pr. 1. april 1905, og i marts tages der afsked med ham i Fjends herred.

På et lærermøde i Sparkær nedlægger Lund sin post som den lokale lærerkreds' formand. Han takkes for sin ledelse af kredsen af den nye formand, lærer Jensen, Daugbjerg, og endvidere taler ved fællesspisningen efter mødet blandt andre forhenværende folketingsmand, Chr. Ravn, Lunds gamle støtte, der selv havde været lærer, lærer Højfeldt, Sparkær – og Lund selv.⁶⁸⁾

På grund af Lunds afrejse flyttedes den årlige eksamen frem til slutningen af marts, og efter eksamens afholdelse takkes Lund ved en sammen-

komst for sit arbejde i Kvols. Lovordene har ikke ligefrem strømmet ned over Lunds hoved ved den lejlighed, men farvel og tak er der da blevet sagt. Ved middagsbordet talte pastor Gad, Chr. Ravn, et skolekommissionsmedlem og Lund. Avisreferenten sammenfatter sikkert ganske præcist hovedindholdet i talerne ved at skrive, at Lund i de 12 år han har været lærer i Kvols »*har tvunget Folk til at agte sig paa Grund af hans Gerning i Skolen, selv om han hvad Anskuelse angaar har haft adskillige Modstandere*«. ⁶⁹⁾ En kølig afsked, ingen af forældrene havde ordet, takken udtaltes formelt på embeds vegne. Hermed var sagen endt, taberen forlod valpladsen, de sejrende blev og levede deres liv videre. Gårdmændene havde vist deres styrke i en lokal, skolepolitisk sag – som de gjorde det i den store politik i årene efter århundredskiftet. Bønderne holdt længst ud, »*Som altid, når der var strid mellem bønder og lærer eller præst*«. ⁷⁰⁾

Romanen »Paragraf 8«, 1914

Men Lund fik alligevel det sidste ord. I 1914 udsendte han nemlig »*Paragraf 8*« med undertitlen »*En fortælling fra landsbyen*«. ⁷¹⁾ Det er en tendens-roman, der vender sig kraftigt mod afskedigelsesparagraffen (paragraf 8) i lønningsloven af 1908, og det er samtidig en let gennemskuelig nøgleroman, hvor Lund tager hævn over Kvols-boerne. Bogen er i sit anlæg en parallel til Åkjær »*Vredens børn*« (1904) og Jakob Knudsen »*Lærer Urup*« (1909), men kan litterært set slet ikke måle sig med disse værker. Hvor der hos Åkjær kastes et kritisk lys over tyendets levevilkår og fremtidsudsigter, og hvor den moderne, »*blødsødne*« pædagogik hos Knudsen nedsænkes i et syrebad, der er det landsbylærerens ansættelses- og arbejdsforhold og hans forhold til lokalbefolkningen, der sættes fokus på i Lunds bog. Den ensidige tendens har han fælles med forbillederne. Sympatien samler sig om læreren, ligesom den hos Åkjær gælder tjenestekarlen og hos Knudsen den gammeldags, autoritære lærer Urup. Satiren i »*Paragraf 8*«, der gælder de veletablerede gårdmænd, er også et træk, der findes hos Åkjær og Knudsen, mens sentimentaliteten, der især viser sig i bogens slutning, peger mod skolelærerlitteraturen fra 2. halvdel af det 19. årh. (Anton Nielsen, Thyregod, Zacharias Nielsen).

»*Paragraf 8*« udkommer i sommeren 1914, på et tidspunkt, hvor »*Folkeskolen*« svulmer af indlæg mod § 8-afskedigelsessager som f.eks. Mathorne-sagen fra Odsherred og hvor Danmarks Lærerforenings boykot af arrangementerne i forbindelse med 100 års jubilæet for skoleloven af 1814 kulminerer. ⁷²⁾ Bogens udgivelse er smukt timet!

Bogen foregår tydeligvis i egnen omkring Kvols, der i bogen hedder Ring. Af stednavne er Viborg bevaret, mens Skive er blevet til Højby, Løgstrup til Haldrup, Stoholm til Broholm, Borup til Vejrup, Krabbesholm til Kærholm og så fremdeles. Handlingen er henlagt til tiden august 1908 til august 1910 og skildrer, hvordan de lokale myndigheder (sogneråd og skolekommission) i Ring skaffer sig af med læreren på stedet gennem 24 år, der afskediges efter § 8, hvorefter han bliver sindsforvirret og dør af et hjerteslag.⁷³⁾

Hovedpersonen i fortællingen er læreren Niels Møller, en dygtig og respekteret lærer (Lund). Hans forhold til sine overordnede, provst Koch (Jensen), biskop og minister, er det bedste, men han står i modsætningsforhold til de lokale spidser, først og fremmest gårdejer og sognerådsformand Kjeld Jensen (Niels Moustén). Modsætningsforholdet er især politisk begrundet, idet Møller tilhører den moderate fløj inden for Venstre, mens Jensen er radikal (igen: tæt på virkelighedens forhold). Møller lægger flere gange hindringer i vejen for valg af Kjeld Jensen til politiske tillidsposter, f.eks. til sogneråd og folketing, men kun landspolitisk lykkes det at standse ham. Dertil kommer personlige modsætninger. Møller er en ilter idealist, som vil skabe den bedst mulige skole i Ring, Kjeld Jensen er en snedig taktiker, og som sognerådsformand forstår han at spænde livremmen ind, ikke mindst når det gælder skolens undervisningsmidler og inventar. Jensen forstår som alle taktikere at styre sig, Møller bruser let over.

Sagen mod Møller starter med – en aftenskole! Efter at Møller på et politisk møde på Broholm kro har talt imod Jensens opstilling som kandidat til folketinget, men hvor Jensen fik støtte af den radikale folketingsmand Q. Nonne (P. Munch!), nægter sognerådsformanden at påtage hans gratialeansøgning – ganske som vi har set det i det foregående. Men med støtte af provst Koch lykkes det alligevel at få skolerådet til at bevilge Lund understøttelse, uden betingelser. Og sognerådet må pænt betale for lys og brændsel. Derefter følger injurieretssagen mod Kjeld Jensen, som Møller/Lund i fiktionens verden vinder. Jensen må endda betale bøde og sagsomkostninger, i modsætning til virkelighedens verden, hvor han gik fri! – Jo, hævnens time har været sød for Lund, da han skrev romanen mere end ti år efter de virkelige begivenheder.

Romanens videre forløb viser nu, hvordan sognerådsformanden sammen med sine oprindeligt få medsammensvorne bager den rævekage, der sluttelig fører til Møllers afskedigelse efter § 8. Metoden er en serie veltil-

rettelagte intriger mod læreren, hvorunder folkestemningen i Ring gradvist vendes mod Møller. Undervejs sørger den manipulerende sognerådsformand omhyggeligt for ikke selv at få blod på fingrene, han er strategen, der planter ideerne til de næste taktiske træk hos sine håndlangere.

Møller tror til det sidste, at det vil være umuligt at afskedige ham p.g.a. hans samvittighedsfulde arbejde som lærer, men belæres smerteligt om noget andet, først af sin kone Anna, der fra start af er ængstelig, men affejes af Møller, dernæst af myndighederne, provst Koch og ministeren. Møller er autoritetstro, så først da selve ministeren fortæller ham, at selv **han** intet kan gøre, når de lokale myndigheder kræver afskedigelse, går det endelig op for Møller, at han er retsløs og at sognerådet har den fulde magt. Og sagen går sin ubønhørlige gang.

Møllers eneste egentlige støtte i Ring er sognefogden Mads Nielsen og hans kone Inger (formentlig et portræt af sognefogden i Kvols gennem en lang årrække, P. Chr. Olsen, 1838-1919). Men de kan intet udrette mod den stemningsbølge, det er lykkedes sognerådsformanden at rejse mod Møller. Uden for byen har de gode venner i pastor Bang, Haldrup (Christensen, Vorde), og husets læge yder stor professionel bistand under Møllers sygdom efter afskedigelsen. Men i Ring er de alene. De har vel få støtter blandt den fattige fisker- og husmandsbefolkning i Rings nederby, men støtterne her er for svage, og de tør ikke gå imod den mægtige sognekonge Jensen. – Hvor tæt bogen i denne del er på virkeligheden, er svært at sige.

Undervejs i romanen gives der – som også undertitlen »*fortælling fra landsbyen*« stiller i udsigt – en række levende billeder af livet på landet som det må have formet sig omkring århundredskiftet, det politiske liv, kulturelle og sociale forhold, skoleforhold. Vi kommer til politisk møde på Broholm kro, hvor debatten er Københavns befæstning og forsvarret, der splittede Venstre. Gårdmændenes velstand skildres gennem et opulent ædegilde hos sognerådsformanden, hvor man kan samles i fælles forargelse over at skolelæreren har fået en tiltrængt lønforhøjelse. Landsbysladderens forum, kaffebordet med masser af kager, skildres detaljeret.

Det åndelige liv på Ring-egnen ligger i dvale. Pastor Vied (Gad) er mest optaget af sine kaniner, prædikener kan han ikke udtænke, så kirkegangen sygner helt hen. Egnens grundtvigianere, som også sognerådsformanden regner sig til, har bogens forfatter ikke meget til overs for, den grundtvigske holdning er kun overfladepolitur. Man vil helst ikke forstyrres i sine cirkler, og derfor ville bønderne i Ring helst »*have Lærere*,

der i aandelig Forstand var Gildinger» (s. 83). Ingen provokerende Rasmus Modsat'er, tak.

»Paragraf 8« er skrevet på en enøjet indignation. Den rummer ikke »sandheden« om Lunds forhold til befolkningen i Kvols, men den er et vidnesbyrd om, hvordan Lund har oplevet forholdet, konfrontationen og dens konsekvenser, og den viser, hvordan oplevelserne har levet videre i Lunds bevidsthed og har samlet sig i et behov for kompensatorisk at beskæftige sig med sin personlige fortid i fri, fiktiv form. Hans nederlag er blevet til sejre, modstanderne har fået tørt på og er blevet afsløret som de dumme svin, de var. – Men, bag denne tendens siger bogen ufrivilligt noget om, hvordan det var at være lærer omkring århundredskiftet, og den viser, at forholdet mellem skole og hjem måske oftere har været konfliktfyldt end gnidningsløst. Den viser, at lærerens synlige position er udsat, hvis hans forhold til befolkningen ikke er i balance. Læreren er nok på den ene side en bonde blandt bønder. Hans og hans families livsform har ikke adskilt sig nævneværdigt fra lokalbefolkningens. På den anden side er han embedsmand, han bor til leje og skal ansøge sognerådet om boligvedligeholdelse og -forbedring, og han aflønnes af sognerådet, der føler sig kompetent til at afgøre, om hans arbejde udføres tilfredsstillende. Lærerrollen har ikke været nem, fordi der rettedes modstridende forventninger til ham som menneske og funktionær. Med Gunhild Nissens ord:

*»Læreren skal være selvstændig og stærk, have lederevner, være overlegen i kundskaber, besindig og moralsk uangribelig – men han må ikke vise, at han på noget punkt regner sig befolkningen overlegen«.*⁷⁴⁾

Denne balance lykkedes ikke for Møller i Ring – eller for Lund i Kvols.

Lindetræet i skolegården i Udby

I Udby, hvor Lund var lærer i 27 år, fandt han sig bedre til rette. Han deltog aktivt i det lokale foreningsliv, og han genoptog sin aftenskolevirksomhed, med bidrag fra amtsrådet på hele 65 kr.! Mere end han nogensinde havde fået i Kvols. Lund blev gode venner med en af de ledende gårdmænd i landsbyen, grundtvigianeren Mads Boldsen, der hver søndag lod sig transportere i hestevogn til Voer færgested for at sejle over på den anden side af fjorden til valgmenigheden i Mellerup. Familierne Lund og Boldsen blev senere nærmere knyttet til hinanden, da en af lærerens

mange sønner giftede sig med gårdmandens datter. Men de var på talefod allerede fra Lunds første tid i Udby, for som der står i Udby skoles embedsbog:

»Det Lindetræ, der staar i Skolegaarden, er plantet af førnævnte Lærer S. M. Lund i Foraaret 1906. Gårdejer Mads Boldsen, Udby, forærede ham Træet og hjalp til med at plante det.«⁷⁵⁾

Lindetræet står der endnu – som et symbol på, at samarbejdet mellem lærer og bonde, mellem skole og hjem, også undertiden kan lykkes?

Kildemateriale

I. Utrykt materiale:

Viborg Stiftsamtss arkiv, Skolerådets arkiv (Landsarkivet, Viborg)
Retsbetjente 1919 – Fjends, Nørlyng herreders domprotokol 1902-03 (LA, Viborg)
Sognerådsprotokol for Tårup-Kvols-Borris (LA)
Fjends herreds provstearkiv. Skoledirektionsarkivet (LA)

Skoleprotokoller, Udby skole, Rougsø herred (Rougsø lokalhist. arkiv, Vivild)
Embedsbog, Udby skole (Rougsø lokalhist. arkiv)
Nogle Erindringer (af Rasmus Bertelsen), i privat eje (fra ca. 1950)
Brev fra Marie Olsen til ML (MO, f. 1892, barnebarn af sognefoged P. Chr. Olsen, Kvols, elev af SML i Kvols)

II. Trykt materiale:

Viborg Stifts Folkeblad (VSF), 1901-02, nedslag 1898 og 1905
Viborg Amtstidende (VA) 1901
Skive Folkeblad 1901
Folkeskolen 1900-1914
Love og Anordninger, 1908
Lærerne og Samfundet I-II (1913)
Hjem og Skole 1888-1914

III. Sekundærlitteratur: bringes i noterne

Noter:

- 1) VSF 6/3 1901, artiklen »Aftenskolen«, underskrevet »En Lærer i Viborgs nordlige Opland«
- 2) Søren Ehlers: Ungdomsskolens oprindelse (Årbog for Dansk Skolehist. 1983, s. 7-15)
- 3) Hjem og Skole, 1895, s. 16-42
- 4) Hjem og Skole, 1895, s. 37

- 5) Hjem og Skole, 1896, s. 28-29
- 6) skøn, der bygger på oplysninger i læserbreve i VSF 17/7 og 27/8 1901
- 7) skemaer i Amsarkivet, LA (B4, 6773 og 6774), bevaret for 1899 og 1900. 1901-skemaet ikke fundet, men citeret af Lund i VSF 25/7 1901, hvorfra det her er taget.
- 8) 1896: 40 kr, 1899: 30 kr., 1900: 35 kr.
Om statstilskuddet: Joakim Larsen, Bidrag til den danske skoles historie bd. 3 (1899), s. 451. Bodil K. Hansen: Skolen i landbosamfundet ca. 1880-1900 (1977), s. 91. Ehlers: a.a., s. 12-13
- 9) Hansen, a.a., s. 87
- 10) Hansen, a.a., s. 101
- 11) VSF 17/7 1901. Citat fra sognerådsformand Niels Moustens offentliggørelse af brevvekslingen mellem Lund og sognerådet i VSF. Beslutningen om offentliggørelse blev truffet på sognerådsmødet 8/7 1901. I Sognerådsprotokollen står at læse:
»I anledning af at det ved skolerådets forhandlinger den 24. juni fik udseende af at Tårup sogneråd af politiske grunde skulle have nægtet at anbefale Lærer Lunds andragende for afholdt aftenskole, vedtog sognerådet i det offentlige blade at forsvare sin handlemåde i denne henseende samt offentliggøre de dertil hørende breve«.
(Sognerådets forhandlingsprotokol marts 1881-maj 1911. LK 293, 3003. LA, Viborg)
- 12) VSF 25-26/7 1901. også flg. oplysninger herfra.
- 13) Niels Moustens i brev til Lund af 6/6 1901, trykt i VSF 17/7.
- 14) Lund i »Et Gjensvar«, VSF 25/7 1901. Også det flg. herfra.
- 15) Hansen, a.a. s. 95.
- 16) VSF 7/3 1901. Indlæg med lignende indhold i VA 23/7 1901, underskrevet »Agrar«.
- 17) VSF 17/7 1901.
- 18) brev fra slutn. af marts 1901 (VSF 17/7). Spørgsmålet er, om ikke sognerådet gør sig til »selvbestaltet Dommer« i en sag, hvor det ingen kompetence har. Jf. anonymt læserbrev fra »En Lærer« i VA 28/7 1901.
- 19) Amsarkivet, skolerådssager (B4, 6775), LA, Viborg. Sognepræsten er Gad, der skal skrive under på ansøgningen om gratiale i sin egenskab af formand for skolekommissionen. Gad følger Moustens og undlader at skrive under – på trods af at han selv har optrådt i Lunds aftenskole som foredragsholder.
- 20) Skoledirektionsarkivet, LA (C 21-31, 1901).
- 21) jf. takkebrev til provst Jensen fra Lund af 4/7 (C 21-31, 1901)
- 22) Dansk biografisk Leksikon (DBL) nyeste udg. Claus Bjørn på basis af Svend Aakjærs artikel i gl. udg.
- 23) referatet af skolerådsmødet i VSF 27/6 foranlediger sognerådet til at offentliggøre alle sagens akter, jf. note 11
- 24) Hansen, a.a., s. 87 og 101.
- 25) VSF 25/7 og 26/7 1901.
- 26) VSF 2/8 1901.
- 27) Tårup-Kvols-Borris sognerådsprotokol. Møde 4/6 1901. LA, Viborg (LK 293, 3003)
- 28) VSF 27/8 og 15/9 1901. Medunderskrivere er to sognerådsmedl.: Anders Sørensen og Lars P. Jensen. Rasmus Bertelsen er kun medunderskriver på den første adresse. Har han fået kolde fødder? Sognefogden i Kvols. P. Chr. Olsen, figurerer ikke i de to breve. Det er ikke tilfældigt, han var en af Lunds trofaste støtter i Kvols.

- 29) VA og VSF 10/8 1901
- 30) VA 23/7 1901. I VA skriver »En Lærer i Fjends Herred« i et lignende positivt indlæg om Lunds aftenskole:
 »Jeg glæder mig ved Lunds Maade at holde Aftenskole paa. Det er en Maade, der passer for Ungdommen, som den er i vore Dage med sin stærke Trang til at høre, og det er en værdifuld Forberedelse til Højskolen. Bliv ved med den Maade, og den skal nok omsider hos alle vinde den Anerkendelse, den fortjener.«
- 31) Skrivelse fra provst Jensen til Ravn og Skrike 2/10 1901. Mødet afholdt 28/9 (C 21-31, 1901)
- 32) Fjends-Nørlyng herreders domprotokol 1902-03. Retsbetjente, B44, 5088, s. 537-540 (LA, Viborg). Også flg. citat herfra. Dom i sagen 28/10 1902.
- 33) Brev fra 28/11 1902 fra provst Jensen til de to andre medlemmer (C 21-31, 1902)
- 34) B44, 5088, s. 630-635. Flg. citater også herfra. I brev til provst Jensen af 21/9 1901 hævder Madsen-Vorgod, at der må foreligge en misforståelse af hans udtalelser 11/9. Han vil ikke vedkende sig at have brugt udtryk som refereret af de to vidner (pastor Buhl og lærer Rahbek), (21-31, 1901)
- 35) Førstnævnte, ironiske, udtryk fra VSF 4/11 1901
- 36) Niels Thomsen: Dagbladskonkurrencen 1870-1970 (1972), II, s. 860
- 37) VSF 20/10 1901.
 I brev til skoledirektionen af 14/11 1901 forespørger Lund, om der skal forsøges rejst tiltale mod bladets ansvarshavende redaktør p.g.a. »fornærmelige« passager i artiklen (passager, som Lund har understreget i artiklen, som han har vedlagt sit brev). Direktionen svarer 19/12 tilbage, at den ikke finder anledning til at rejse (endnu) en sag. (C 21-31, 1901).
- 38) VSF 30/10 og 2/11.
- 39) VA 5/9 1901.
- 40) VSF 26/7 1901.
- 41) Kristian Hvidt: Venstre og forsvarssagen (2. udg., 1971), s. 204.
- 42) VSF 6/4 1898.
- 43) VSF 4/4 1901.
- 44) VSF 2/4 og 3/4 1901.
- 45) VSF 7/4 1901.
- 46) VSF 5/3 og 2/4 1901.
- 47) VSF 2/4 1901.
- 48) VSF 24/4 1901. Jf. også VSF 9/3 1901: »Da Højre vilde erobre Kvols«, der er en reportage om et forsøg på fra Kaas' side at vende folkestemningen i højre-retning ved et møde i Kvols forsamlingshus. Men forsøget mislykkedes iflg. bladet, og »Kvols er endnu en lige saa trofast Venstreby, som den altid har været«.
- 49) Håndskrevet i kollegiehæfte, i privat eje. Kopi stillet til rådighed for ML af børnehavslærer Elsebeth Voxen, Kvols. Erindringerne er formentlig nedskrevet o. 1950, da Rasmus Bertelsen var ca. 80 år gammel.
- 50) VA 26/7, 28/7, 23/7 1901.
- 51) F.eks. VSF 30/10 og 2/11 1901: »Den gode Tro i Fjends Herred I-II«.
- 52) De citerede begreber anvendes i den ovenfor citerede artikel »Proces og Dom«, VSF 20/10 1901.

- 53) Lærerne og Samfundet II, 1913, s. 161.
- 54) DBL, Hanne Engberg, Jf. også Ehlers, a.a., s. 9.
- 55) VSF 5/3 1901.
- 56) VSF 12/3 1901.
- 57) Skive Folkeblad 31/5 1901, VSF 31/5 1901.
- 58) VSF 5/3 1901.
- 59) Jf. også mundtlig oplysning til ML fra lokalhistorikeren Laust Kristensen, sognepræst i Tårup-Kvols. Se også LKs artikel i Fra Viborg Amt 1983: Træk af skolevæsenets hist. i Kvols sogn (s. 81-113).
- 60) VSF 6/3 og 9/6 1901.
- 61) Paul Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie. Viborg Stift (1963), s. 308-310. (også flg. oplysninger hentet herfra).
- 62) C 21-31, 1901, flere skrivelser.
- 63) C 21-31, 1902, brev af 24/1 1902.
- 64) C 21-31 1902, skrivelse af 2/9 1902.
- 65) C 21-31 1903, flere skrivelser.
- 66) C 21-31 1903, brev af 13/11 1903.
- 67) Kaldsbrev i C 21-31, 1905. I oversigt over lærerembederne i Fjends herred 1900-1934 står der om Lund, at han pr. 1/4 1905 blev »forflyttet« (citater fra oversigten) til Udby skole. Hvor bogstaveligt skal ordet »forflyttet« mon tages? At det har været tæt på, viser sagens udvikling jo imidlertid. (C 21-38).
- 68) VSF 24/3 1905.
- 69) Enslydende i VSF, VA og Viborg Stiftstidende 29/3 1905, mærket P. C.
- 70) Anna Rasmussen: Hylke sogn i det 19. århundrede (1985), s. 203.
- 71) Hagerups forlag. Forord af daværende redaktør af Folkeskolen, N. P. L. Kjærgaard. Anm. i Folkeskolen nr. 36, 10/9 1914 (mærket -i.-n.), i Hjem og Skole 1914, s. 326-27 af redaktøren Skat Rørdam. Begge anmeldelser er forbeholdne over for bogens kunstneriske kvaliteter, men nævner dens engagement i § 8-sagen og dens mulige virkning her som et positivt træk.
- 72) Talrige indlæg i Folkeskolen 1910-14. Bedste oversigt: Stinus Nielsen: Kampen mod § 8 og § 33. Den danske lærerstands retsstilling gennem 75 år.
- 73) Nøgleformuleringen i § 8 i Lov om Lønning for Lærere og Lærerinder i Folkeskolen af 27. maj 1908 lyder således:
 »Ønsker Skolekommissionen eller Kommunalbestyrelsen en i Kommunen fast ansat Lærer eller Lærerinde fjernet fra sit Embede, fordi den paagældende er kommen i et saadant Misforhold til sin Stilling som Lærer, at udbyttet af Skolens Virksomhed derved i væsentlig Grad forringes,« ...
 så kan det ske efter nærmere fastsatte regler (Love og Anordninger, 1908, s. 559). Med tilsynslovene af 1933 og 1949 ændres § 8 på det afgørende punkt, nemlig m.h.t. de lokale myndigheders afskedigelsesret, idet ministeren kan henvise sagen til afgørelse i et udvalg. Kernen i § 8 (den lokale, inappellable afskedigelsesret) er dermed reelt bortfaldet (Stinus Nielsen)
- 74) Gunhild Nissen: Bønder, skole og demokrati (1973), s. 88-89.
- 75) Udby skoles embedsbog, Rougsø lokalhist. arkiv. Vivild. Det citerede er skrevet af Lund selv med hans karakteristiske, letlæselige håndskrift.